

УДК 340.12

ПОЗИТИВІСТСЬКЕ ТА ПРИРОДНЕ ПРАВОРОЗУМІННЯ В ПРАЦЯХ Б. КІСТЯКІВСЬКОГО

Юлія КОРНЕЛЮК,
асистент кафедри теорії та філософії права
Інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено огляд основних напрацювань українських вчених у теорії позитивного та природного права; проаналізовано найбільш актуальні аспекти досліджень у цій сфері, взаємозв'язок позитивного права з природним; охарактеризовано пошуки історичних передумов становлення у працях вітчизняних вчених.

Ключові слова: праворозуміння, позитивне право, природне право, юридичний позитивізм, індивідуалізм, неократія.

POSITIVE AND NATURAL LEGAL EXAMINATIONS IN THE WORK OF B. KISTYKIVSKY

Yuliia KORNELIUK,
Assistant at the Department of Theory and Philosophy of Law at the Institute
of Law and Psychology of the National University "Lviv Polytechnic"

SUMMARY

The article reviews the main achievements of Ukrainian scientists in the theory of positive and natural law; analyzed the most actual aspects of research in this area, the relationship of positive law with natural; The search for historical preconditions of formation in the writings of domestic scientists is characterized.

Key words: legal thinking, positive law, natural law, legal positivism, individualism, neocrathy.

Постановка проблеми. Теорія права Б. Кістяківського спиралася на новітні європейські правові, філософські та соціальні ідеї і була спрямована на модернізацію правової системи Російської імперії. Але вона була сприйнята урядом як шкідлива. Ця теорія несла в собі поєднання переважно соціологічних ідей із широкими індивідуальними правами, які зазнали поширення в Європі.

Актуальність теми дослідження визначається як необхідністю права відповідати суспільним запитам (практичний аспект юридичної аргументації), так і узгодженням вітчизняних напрямів розвитку правової науки зі світовими тенденціями.

Стан дослідження. Проблема становлення позитивізму та природного права порушувалась неодноразово. Їй присвячені праці Б. Кістяківського, Х. Кельзена, Дж. Остіна та ін.

Метою і завданнями статті є визначення основних здобутків у вітчизняній теорії шляхом аналізу основних напрацювань у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Праворозуміння – це уявлення про те, що являє собою право, як у теоретичному, так і в практичному аспектах. Оскільки в кожному суспільстві складається певний образ права, який залежить найбільше від практичного застосування, то і варіантів розуміння права існує стільки ж, скільки типів цивілізації, це різноманіття сприйняття права в будь-якому його вигляді (практичному, теоретичному) називають плюралізмом типів праворозуміння. Плюралізм типів праворозуміння пов'язаний і з тим, що різні типи праворозуміння відповідають різним типам наукової раціональності (в теоретичному аспекті), тобто виникають теорії права. Також це – інтелектуальний процес осмислення права, певне його бачення, виражене в конкретних концепціях про його сутність, форми та функціонування. Це сукупність, система уявлень або знань про те, що є таке право за своєю суттю

та змістом, яка мета його існування, яка його соціальна сутність, соціальна цінність та соціальне призначення для суспільства, в яких формах існує та реалізується право, носієм яких є певний носій праворозуміння (суб'єкт праворозуміння) [12]. Є кілька видів праворозуміння, зокрема є позитивістське та природне.

Засновником позитивістського напрямку юридичної науки вважають англійського правознавця Дж. Остіна (XIX ст.). Основні представники юридичного позитивізму – німецькі юристи К. Бергбом і П. Лабанд, французький юрист А. Есмен, російський учений Г. Шершеневич (друга половина XIX – початок XX ст.) [6, с. 45].

Позитивісти вважали наявним тільки позитивне право, а все інше, таке як природне право, – тільки моральною, а отже, не обов'язковою оцінкою чинного права. На думку позитивістів, юридична наука має вивчати реальне (наявне та чинне), а не передбачуване або бажане право. Інакше кажучи, вивченню підлягає *догма права*, а не правові ідеали. Чинне позитивне право забезпечує порядок, гармонію і безпеку в державі, створює міцний правопорядок. Ідеї ж природного права створюють хаос, породжують ілюзії про існування права поза законом, до і поза державою [6, с. 48].

Джерело права позитивісти бачили виключно в суверенній владі, державній волі. Норма права в уявленні Дж. Остіна є наказом суверена, забезпеченим санкцією. Позитивісти ототожнювали право і закон. З погляду юридичного позитивізму за межами закону немає ніякого права. Право (закон) розглядається ними як щось логічно закінчене – йому властива та сама непроникність, що й фізичному тілу [6, с. 40].

Юридичний позитивізм довів до досконалості розробку прийомів тлумачення правових норм, особливо прийомів логічних, граматичних, систематичних [6, с. 45].

У XX ст. позитивізм набув форми нормативізму, родоначальником і найбільшим представником якого був

австрійський та американський юрист Х. Кельзен. Він ставив перед собою завдання створення суворо об'єктивної науки про право і державу. На його думку, право та юридична наука мають бути очищені від ідеологічних та оцінних думок. Право має вивчати тільки формально-логічні конструкції, запропоновані законодавцем. Кельзен стверджував: «Чиста теорія прагне подолати ідеологічні тенденції та описати право таким, як є, не займаючись його виправданням або критикою». Згідно з його переконаннями, правознавство зовсім не має займатися легітимацією права – ані за допомогою абсолютної, ані за допомогою порівняної моралі (під абсолютною мораллю Кельзен розумів релігійну віру, все інші системи моралі – порівняні) [6, с. 46].

Відмінність між правом і мораллю полягає не в їхньому змісті (мораль і право приписують, по суті, одну й ту саму поведінку), не в способі встановлення (і мораль, і право можуть встановлюватися як звичай або свідоме розпорядження пророка, духовного авторитета). Відмінність між ними полягає в тому, що право передбачає санкції і в цьому розумінні має примусовий характер, а мораль аналогічного інструменту в своєму розпорядженні не має [6, с. 48].

З цією властивістю права пов'язане визначення Кельзеном права як сукупності норм, здійснюваних у примусовому порядку [6, с. 48].

Новацією Кельзена у теорії позитивізму була ідея про основну норму. На його думку, в правових системах норми узгоджені між собою і розташовуються на сходах, утворюючи суворо ієрархію у вигляді піраміди. На вершині цієї піраміди перебувають норми конституції. Далі слідує «загальні норми», встановлені в законодавчому порядку або шляхом звичаю. І, нарешті, останню сходинку утворюють так звані індивідуальні норми, що створюються судовими та адміністративними органами у процесі вирішення конкретних справ. Кожна норма набуває обов'язковості завдяки тому, що вона відповідає нормі вищого ступеня [6, с. 49].

Джерелом єдності правової системи Кельзен називає основну норму – логічне поняття, яке дається нашою свідомістю для обґрунтування державного правопорядку загалом. Разом з основною нормою постулюється і визначення права, що міститься в ній, як примусового порядку [6, с. 47].

Юридичні позитивісти чимало зробили для обґрунтування верховенства закону, затвердження законності і правопорядку, систематизації законодавства і тлумачення закону. Разом із тим безперечними є й крупні вади цієї теорії. Відмова від «оцінних думок» виводила за межі правознавства не тільки всю критику права, а й проблему його вдосконалення [6, с. 50].

Головним представником континентального напрямку в юридичному позитивізмі, основоположником цього напрямку в Німеччині є К. Бергбом (1849–1927), який помітно пов'язував свою доктрину з філософським позитивізмом О. Конта. Як і Конт, Бергбом висував вимогу обмеження досліджень реальними предметами, а також виступав за виключне застосування експериментального методу дослідження державно-правових явищ. Бергбом підкреслював, що лише правовий позитивізм введе правову науку із сфери метафізики на шлях реалізму і емпіризму, акцентуючи на «дійсності реального правового явища» [7, с. 509].

Він писав: «Право, яке дійсно функціонує як право, вільне саме по собі від суперечностей і прогалин і становить основу будь-якого устрою відносин між людьми. Природниче, розумне і будь-яке інше позитивне право також саме по собі досконале, але оскільки воно являє собою не більш ніж припущення, то і є джерелом помилок і тягне

за собою, якщо його сприймати серйозно, як явище правового порядку, руйнування правопорядку і анархію. Співвідношення між ними так само мало ймовірне, як взагалі співвідношення між об'єктивним реальним і суб'єктивним фіктивним. Прихильник природничого права має відмовитися від права позитивного; хто не хоче відмовитися від позитивного права, має відкинути природниче» [7, с. 578]. Вчений підкреслював, що теорія права має займатися об'єктивно існуючим позитивним правом, яке спирається на правотворчі факти. Він рішуче застерігав проти того, щоб в результаті наукової розробки права не витворювали ідеальних концепцій можливих правових систем. Він називає їх «теоретичним правом» і відкидає так само рішуче, як і природничо-правові доктрини, підкреслюючи, що «сутність будь-якого права полягає в тому, що воно діє» [7, с. 609].

Представники правового позитивізму стверджували, що визначальним фактором, який творить право, а отже, регулює суспільне життя, є особа або група осіб, що стоять при владі. Джерелом правопорядку є тільки влада, яка має у своєму розпорядженні примус; вона, стоячи над суспільством, регулює і формує суспільне життя. Чинне право, створене владою, покликане забезпечувати порядок, гармонію і безпеку в державі [7, с. 556].

На відміну від індивідуалізму соціологів-суб'єктивістів, індивідуалізм Кістяківського цілком ґрунтувався на неокантіанській філософії. Він пояснює походження своїх поглядів на індивідуалізм та активну роль самовизначення індивіда таким чином:

«Нещодавне відродження індивідуалізму супроводжувалось або, точніше, було зумовлене відродженням філософського ідеалізму, який завжди був дуже тісно пов'язаний із поняттям індивідуалізму. Цей зв'язок знову підтверджено сучасним поверненням до філософського ідеалізму, який набув поширення в 60-х роках минулого століття і який проявився нині як заклик «Назад до Канта», а згодом перетворився на рух неокантіанства. Це відіграло велику роль у відтворенні індивідуалізму <...> бо привело до актуалізації природних прав, які у давнину були прийнятні раз і назавжди» [11, с. 88].

«Недостатньо зауважити, що закон обмежує чийсь інтереси або утворює для них компроміси, необхідно визнати, що закон, насамперед, може існувати тільки там, де є свобода індивіда. У цьому правовий порядок є системою таких взаємовідносин, в яких кожна людина будь-якого суспільства наділена свободою діяльності та самовизначення», – твердив Б. Кістяківський у 1909 р.

Академік Б. Кістяківський є одним із блискучих українських вчених та політичних мислителів. Кістяківський належав до кола суспільствознавчої еліти початку ХХ ст., товаришував із М. Вебером, тривалий час навчався й працював в університетах і бібліотеках Європи. При цьому відданість українському корінню та своєму народу ніколи не перетворювались у нього на зневагу до інших народів. Великим вчителем Кістяківського був М. Драгоманов, якого він наслідував у своїх гуманістичних ідеях.

Б. Кістяківський став переконаним «драгоманівцем». Натхнений федеральними й демократичними ідеями Драгоманова, він прийняв воєвничість свого попередника в питанні пригноблення неросійських національностей. Про це він пише у 1892 р., цитуючи Драгоманова: «Дивлячись на історію всіх цивілізованих націй, ми повинні дійти висновку, що система примусової національності є тим самим унікальним феноменом соціального життя, як і система примусової релігії» [3, с. 35].

М. Драгоманов виступав проти сепаратистського руху та авторитарних тенденцій централізованого уряду. Він бачив майбутнє Російської імперії в створенні незалежної

конфедерації автономних регіонів, кожен із власним самоврядуванням. Не дивно, що молодь була в захваті від драгоманівського федералізму, конституціоналізму, соціальних переваг для слов'янського народу, а також його вражаючої політичної діяльності в Галичині. У напруженій атмосфері України під гнітом Російської імперії Кістяківський та його однодумці вважали політичну організацію українського селянства завданням майбутнього. Вони розглядали роботу серед галичан як дуже корисну для визначення нового базису своєї політичної діяльності.

Драгоманов був прихильником конституціоналізму та федералізму, бо розумів, що індивідуальні свободи мають базуватися на демократичних правових засадах. Слід зауважити, що Кістяківський завжди віддавав належне Драгоманову та українському національному руху. Але вплив Драгоманова на російську інтелігенцію був мінімальним через його негативне ставлення до терористичних актів навіть заради революції. Безкомпромісність у цьому питанні відштовхнула більшість російських інтелігентів від самих ідей Драгоманова. Крім того, переконання Драгоманова щодо права українців та інших народів на національну культурну автономію розходилося з позицією централістських програм російських революціонерів [11, с. 48].

Драгоманов мав дуже значний вплив і на галицьких українців Габсбурзької імперії, «русинів», як вони себе називали. Вони сприймали його як політичного емігранта, і ця обставина надавала йому ваги в їхніх очах. А для російської влади Драгоманов залишався учасником нелегального національного українського руху «Громада».

Драгоманов вважав, що державна влада має враховувати той факт, що кожен індивід та кожна нація мають право на самовизначення. Він писав: «Метою людства, на відміну від завдань сучасних держав, є стан, коли більш і менші суспільні утворення будуть об'єднані заради співпраці та допомоги. Ця ідея називається анархізмом, тобто власною свободою кожного індивіда, і вільним співробітництвом людини та групи» [11, с. 48].

Б. Кістяківський прославився особливими заслугами в розвитку правознавства. Він був одним із творців теорії правової держави, автором фундаментальних праць із соціології та філософії права, теоретиком конституційного права, доклав великих зусиль для піднесення авторитету юридичної науки. За часів, коли у Німеччині розроблявся та ухвалювався відомий Німецький цивільний кодекс, який вважалося одним із кращих юридичних документів ХХ ст., Б. Кістяківський прибув туди на навчання. Він зробив усе можливе для зближення стилів мислення вітчизняної та західноєвропейської юриспруденції. Ідеалом Богдана Олександровича був лад, в якому забезпечено цілковите панування права. Він завжди підкреслював, що право не можна розглядати як суто службовий засіб для забезпечення влади будь-яких політичних угруповань або інтересів виконавчої чи законодавчої влади. Воно містить у собі незаперечні та вічні істини на кшталт вимоги безумовного дотримання прав людини. З цього погляду право, за Кістяківським, вимагає до себе особливої суспільної поваги.

Відродження ідеї природних прав супроводжувалося зростанням усвідомлення, що невід'ємні права людини, за чинного конституційного ладу залишаються більшою мірою номінальними, ніж практичними. Так чи інакше, «природні права» – абсолютний стандарт у визначенні справедливості та прав людини – розглядалися як підвалини європейської юридичної системи. Однак на практиці перевага віддавалася позитивним соціальним законам, а не нормативним «природним законам», що розглядалися як загальні принципи формування правової системи.

У теоріях видатних філософів права – Рєгеля, Канта, Руссо, Локка та Гоббса – позитивні закони, тобто закони,

що застосовувалися до суспільства, зіставлялися із «законами природи». Тому цей термін вживався для визначення фундаментальних, раціональних принципів суспільної поведінки, які служили орієнтиром для законодавців, що творили закони для конкретних суспільств. Інакше кажучи, природа керувалася «законами природи», а громадянське суспільство – урядом, який формулював і застосовував позитивні закони.

Для неокантіанських теоретиків права (Е. Ласка, Г. Еллінека та Б. Кістяківського) закон був соціальним феноменом, що містив у собі як емпіричний позитивний аспект *Sein*, тобто тканину суспільства і право в юридичному значенні, так і нормативний аспект *Sollen* – комплекс норм. Таким чином, культурний феномен під назвою «право» складався з двох аспектів: юриспруденції та соціальної теорії права. Поділяючи погляд теоретика Еллінека, який перший запропонував цей методологічний дуалізм при визначенні права, Кістяківський скептично ставився до будь-якої правової системи, що презентує себе у вигляді абсолютного набору законів, які на той час були характерними для соціально-політичних умов певного суспільства. На його думку, європейська юридична система на практиці зазнала краху, тому що ті, хто застосовували право, намагалися перетворити закони на абстрактні й абсолютні правила на всі випадки життя, змішуючи позитивні закони суспільства з цінностями та нормами, які мають охоплюватися правом. Неокантіанське розмежування *«того, що є»* і *«того, що має бути»* є радикальним відступом як від схоластичної ієрархії цінностей, в якій позитивне право сприймалося як втілення вищого «природного права», так і від змішування філософії права з наукою права в системі Гегеля. Розмежування *Sein* і *Sollen* лише підкреслювало відмінність підходів, а не заперечувало важливості цінностей для права. Кістяківський визнавав, що органістичні теорії суспільства доволі проблематичні, однак він вказував на їхню цінність для розвитку системи дослідження законів суспільства.

Есмен, представник юридичної школи державознавства, у книзі «Загальні підстави конституційного права» (1895 р.) стверджував, що конституційне право і соціологія мають абсолютно різні області знання, в кожній з них є свій предмет і власні методи дослідження [6, с. 297]. Есмен дає абстрактне визначення держави: «Держава є юридичне уособлення нації; воно є суб'єктом і втіленням суспільної влади». Науковець стверджував, що сучасна представницька держава, де проголошена рівність всіх перед законом, служить не якомусь одному класу чи стану, а всьому суспільству: «Національний суверенітет – це, в правовому сенсі, заперечення всякої класової системи» [6, с. 277].

На його думку, національний суверенітет найкраще своє вираження знаходить у представницькому і парламентському правлінні, яке може здійснюватися як при республіці, так і при конституційній монархії [6, с. 298].

Есмен, як і інші ліберали, надавав дуже велике значення *індивідуальним правам*, до яких зараховував рівність, що розуміється як однакова правоздатність та однаковий розподіл суспільних обов'язків, особисту свободу – недоторканість особи і власності, свободу праці і промисловості, «моральні свободи» (совісті, зборів, друку і т.д.) [6, с. 299].

Як і ліберали першої половини ХІХ ст., Есмен стверджував, що більшість громадян, що не має освіти і дозвілля, нездатна робити оцінку законів або законопроектів, які були б передані на їх розгляд, тому він у *принципі відкидав безпосередню демократію з усіма її проявами* [6, с. 299].

Також треба підкреслити визначну роль, яку відіграв Кістяківський у формуванні теорії соціальної (згідно з його термінологією «соціально-справедливої») держави.

Цей мислитель здійснив плідний синтез соціалістичних та ліберальних ідей, наголосивши на рівноцінності громадянських і соціальних прав людини. Це дає підстави порівнювати його з такими політичними діячами, як Е. Бернштейн, М. Туган-Барановський, В. Айхлер, які над усе цінували гідність особи та підготували соціал-демократів до визнання головних цінностей моралі – свободи, справедливості, солідарності – як основи соціал-демократичної політики.

Кістяківський наголошував на неокантіанському розмежуванні методології наук про природу й культуру. На його думку, на початку вивчення права як культурного феномена необхідно позбутися будь-яких абсолютних концепцій, бо вони намагаються довести, що право походить від природного права. Він зазначав, що за останнє десятиріччя стало модним використовувати природне право для визначення суспільних явищ: «Ідея полягає в тотожності законів, єдиних для суспільства та природи. Та це поверхове визначення термінів «право» й «природне право», бо немає загальних законів природи. Наука визначає кожен із них як закон механіки, астрономії, фізики, хімії або психології. Концепція природного права, таким чином, об'єднує всі ці різні закони в одну групу. Але немає вищої форми природного права <...> Ми зможемо визначити причинний зв'язок природного права тільки тоді, коли проаналізуємо різні його типи. Ця загальна низка типів природного права не є власне законом, а скоріше нормами людського пізнання» [11, с. 90].

Грунтуючись на власному розумінні неокантіанського розмежування емпіричних і нормативних аспектів наукових досліджень, Кістяківський визнавав можливість того, що індивідуальні ціннісні судження можуть впливати на сприйняття індивідом природи та будь-якого аспекту емпіричної реальності. Ця плутанина могла потім вплинути на соціологічні дослідження, якщо вказані нормативні судження, що сприймаються як закони природи, будуть застосовуватися до суспільства. Кістяківський пояснював, що єдині закони, які існують у природі, є обмеженими, передбачуваними феноменами в рамках чистої науки. Таким чином, він наголошував: «<...> аби позбутися будь-яких непорозумінь, людина має цілком відмежуватися від законів природи, бо жоден із них, який ми сприймаємо у вузькому значенні, тобто закон механіки, фізики, хімії або психології, не можна безпосередньо застосовувати до соціальних процесів. Якщо ми коли-небудь відкріємо закони соціального життя, то вони, в першу чергу, будуть вважатися законами суспільства, і таким чином можуть бути належні до вищої методологічної концепції, яка, можливо, називатиметься природним правом» [11, с. 91].

Пошук загальних принципів права, які ми згодом називатимемо законами суспільства, має ґрунтуватися на вивченні соціальних засад права. Кістяківський пише: «Науково-соціальне дослідження права має <...> виходити з вивчення права, що є втіленим у правових відносинах. Отже, слід вивчати право, яке живе серед людей і проявляє себе через національну поведінку, діяльність та соціальні обставини, і не слід (виключно) звертатися до права, яке випливає із статей легальних кодексів» [11, с. 91].

Соціологічний аналіз суті права має передбачати теоретичні й практичні цілі як для розуміння правових відносин, тобто яким чином закон можна застосувати на практиці, так і для того, щоб впевнитися, що закон є виявом справедливості.

Колі теоретик-соціолог зосереджується на вивченні статей правових кодексів, як це притаманно позитивістській юридичній школі, він сприймає структуру правових норм ustalеними і вважає, що саме вони є змістом закону. Оскільки такий підхід до права трактував формальні прин-

ципи правової системи й саму внутрішню логіку розвитку законів як основних елементів правової науки, його важко було застосувати в реальній ситуації соціальних змін. Ясна річ, цей підхід був покликаний зберегти й обґрунтувати чинний уряд. Частіше використання аналітичного позитивізму в юриспруденції поєднувалось із зростанням національної держави як єдиного джерела політичної й правової влади.

Висновки. Аналітична юриспруденція, будучи панівною правовою формою європейського права ХІХ й початку ХХ ст., діяла як закрита, самоврядна система цінностей. Отже, вона не потребувала постійної взаємодії з навколишнім світом для перевірки цінностей, на яких ґрунтувалася, зміни статей або змісту законів. Кістяківський характеризував догматичну юриспруденцію лише як описову науку, бо кодексні статті умисне не змінювалися з огляду на потреби певного суспільства або ситуації. Оскільки Кістяківський не погоджувався із твердженням, що позитивні закони є власне стандартами юриспруденції, що можуть змінюватися тільки в межах власної системи, він та інші правові теоретики, зокрема неокантіанці, говорили про необхідність моральної оцінки як юридичного стандарту для позитивістських законів, що ними користувалося суспільство. Так, він обстоював те, що моральну оцінку, тобто критерій, може бути визначено тільки людьми. Замість пошуку історичних виправдань індивід має сам нести відповідальність за власні вчинки [3, с. 53].

Неможливо недооцінити роль, яку відіграла наукова спадщина Б. Кістяківського у становленні радянської, а згодом і української юридичної думки. Він належав до тих небагатьох, хто просував погляди, без яких нині не можна уявити діяльність будь-якої держави. Він був одним із найвидатніших теоретиків права, ідеї якого актуальні нині і знаходять своє відображення в діяльності закордонних вчених (яскравим прикладом цього може служити праця С. Хейман). Все це свідчить про геніальність Кістяківського, і, на мою думку, його ідеї значно випереджали час.

Неможливо не звернути увагу на те, що наукова спадщина Б.О. Кістяківського, по суті, не розкрита. Зрештою, про існування такого видатного вченого, як Б. Кістяківський, нині мало кому відомо. Певна річ, це наслідок невизнання та нерозуміння ідей тодішньою владою, але ж минуло багато часу. А в українській юридичній думці ґрунтовного аналізу ідей так майже і немає, а з думкою Б. Кістяківського свого часу рахувалися видатні вчені [1].

Список використаної літератури:

1. Бичук І. Місце правової держави в соціологічній теорії Богдана Кістяківського. *Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. Сер. Соціологія. Психологія. Педагогіка*. 2006. № 24-25. С. 57–60.
2. Гринюк Р.Ф. Проблеми аналізу взаємодії держави і права в концепції правової держави Б. Кістяківського. *Бюлетень Міністерства Юстиції України*. 2003. № 11. С. 97–105.
3. Депенчук Л. Богдан Кістяківський. Київ : Основи, 1995. 174 с.
4. Кампо М. Ідеї правової держави Б. Кістяківського і сучасність. *Людина і політика*. 2000. № 3. С. 79–82.
5. Кістяківський Б.О. Філософія и социология права. Санкт-Петербург : Из-во Русского Христианского ин-та, 1998. 799 с.
6. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. Видання 2-е. Харків : ТОВ «Одіссей», 2008. 432 с.
7. Кузнєцов В. Правовий позитивізм // Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (голова редколегії) та ін. ; Л.В. Озадовська, Н.П. Поліщук (наукові редактори) ; І.О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ : Абрис, 2002. С. 509.

8. Максимов С.І. Б. Кістяківський – видатний український філософ права. *Вісник Академії правових наук*. 1997. № 1. С. 126–136.

9. Методологічні вимоги Б.О. Кістяківського до історико-юридичних досліджень політико-правових явищ. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали XIII регіональної науково-практичної конференції, 8–9 лютого 2007 р. 2007. С. 113–114.

10. Тимошенко П. Плуралістична теорія держави Б.О. Кістяківського. *Право України*. 2005. № 3. С. 122–125.

11. Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні конституційні права в останні роки царату. Київ : Основні цінності, 2000. 304 с.

12. Праворозуміння. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B7%D1%83%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%BD%D1%8F>

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Корнелюк Юлія Ігорівна – асистент кафедри теорії та філософії права Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка»

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Korneliuk Yuliia Ihorivna – Assistant at the Department of Theory and Philosophy of Law at the Institute of Law and Psychology of the National University “Lviv Polytechnic”

yu.korneliuk@i.ua

